https://coth.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 16, Issue 1, No.33, Spring & Summer 2025 pp.147-162
Receive: 10/06/2024 Accepted: 17/03/2025

Revisiting the Concept of "God-born" in *the Testaments* and The Manner of Confronting It

Abolfazl Khoshmanesh*
Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran
khoshmanesh@ut.ac.ir

Noshin Allahmoradi
PhD. Student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran
n.allahmoradi@ut.ac.ir

Abstract
The word "God-born" meaning claiming or thinking of being the child of God and being from his generation can be seen in some of the ancient texts left over from different human civilizations, *the Testaments* and *the Holy Quran*. These records show the interests and attractions that have been continuously present in human thought. Humans have kept this idea alive every time with a new method. The present research has analyzed the concept of "God-born" and the explanation of the types of "God's Children" in *the Testaments*. In order to achieve this goal, first the background of this idea has been investigated, then the types of these divine children have been introduced, and finally, the way *the Testaments* faced them has been stated. *The Bible* has not shown a serious determination to violate and refute such an idea.

Keywords: God-born, *the Testaments*, "God's Children".

Introduction
In *the Bible*, the one God is repeatedly spoken of, and God identifies Himself with attributes such as fulfilling covenants and destroying oppressors, based on which He is pleased with the justice and submission of servants to Himself and becomes angry with their oppression and disobedience. However, alongside this omnipotent and eternal God who is also a source of blessing, the names of some gods and "Godborn" figures appear in the text of *the Torah* and *the Gospels*.

Regarding the background of this topic, no written text with the title of re-examining or analyzing the concept of "divine birth" was found. In a remotely related study, an article titled *The Concept of 'Children of God' in the Bible and the Holy Quran* (Tofighi, 2011, pp. 73-98) has mentioned verses in which the names of the children of God appear in *the Holy Quran* and a few translations of *the Bible*. Two articles titled *The Idea of Attributing "Child" and "Birth" to God, and Criticizing its Accessories Based on the Verses of the Qur'an* (Shokr et al., 2021) and *The Holy Quran and the Alleged Children of God; A Discursive Analysis of the Marginalization of an Old Discourse* (Farrahi, 2023) have examined the concept of the children of God and what relates to them in *the Holy Quran* present the difference between *the Quran* and *the Old and New Testaments* on this topic.

*Corresponding author
Khoshmanesh, A. and Allahmoradi, N. (2025). Rereading the concept of "God's birth" in Testaments and Dream way with it. *Comparative Theology*, *16*(1), 147-162.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2025.141806.1906

This research aims to analyze the notion of "divine birth" in *the Old and New Testaments* and tries to explain the question of what method *the Bible* has adopted to confront such a notion and deal with God-born.

Materials and Methods

Relying on an analytical method based on gathering data and referring to library resources, the present study, in addition to finding types of "God-born" figures in the text of *the Old and New Testaments*, has addressed the background of this notion and stated the method of *the Old and New Testaments* in dealing with it. For this purpose, first, the historical background of divine birth was examined, and examples of it in ancient civilizations were presented in chronological order. Then, with reference to the text of *the Old and New Testaments*, the types of God-born figures were identified separately. Considering the belief of Christians that Jesus (AS) is the son of God, this notion was carefully examined. Then, the method that *the Old and New Testaments* used to face this notion was extracted from their verses.

Considering that *the Holy Quran* also mentions god-born figures, after examining some verses, the divine guidance and educational goals and His method in this regard were determined. Accordingly, after stating the impotence of the gods, *the Holy Quran* explains the divinity and lordship of God and also provides strategies to deal with the false notion of divine birth, which is not addressed in this research.

Research Findings

After reviewing various sources, it has been determined that the concept of God having a son dates back to ancient ciilizations, including Mesopotamia, Greece, and Egypt. Divine families, composed of at least three members (father, mother, and child), are very prominent in their mythologies. In *the Old Testament*, while a mother goddess is not explicitly named, a diverse range of divine offspring are present. In *the New Testament*, the designation of "Son of God" is primarily associated with Jesus Christ, with this attribution expressed in various ways. It has also been found that the term "Son of God" was first applied to Christ at the Council of Nicaea (325 AD) and subsequently incorporated into Christian doctrine.

According to *the Gospels*, God-born in Christianity holds a profound meaning, signifying the divinity of Jesus and the delegation of all divine authority to him. While *the Quran* also uses the phrase "Kalimat-u- Allah" (Word of God), it refers to the creation of a phenomenon to indicate God's sacred essence and does not attribute divinity to a created being. In the four *Gospels*, no evidence was found to support the divinity of the Holy Spirit (considered the third person of the Trinity in Christianity and held as sacred). However, historical sources reveal traces of trinitarian concepts in ancient civilizations, from Sumer, Egypt, and India to Greece, each showing similarities to the Christian Trinity, though not entirely congruent. In the discussion of *the Old and New Testaments*' confrontation with the idea of a divine offspring, the justificatory and reporting nature of the scriptures is evident.

Discussion of Results and Conclusions

The concept of "divine sonship" has appeared in various forms in people's minds, prompting them to engage in discussions and actions that this limited research cannot fully explore. The belief in trinitarian gods was prevalent among the earliest human civilizations in the mythologies of Sumer, Babylon, and Assyria, and was abundantly represented in the cultures of Greece, Rome, and Egypt. When considering the nature of the Trinity in relation to Jesus (AS), it can be suggested that this belief derives from the teachings of Paul (a disciple of Christ), who was of Greek origin and a pagan before embracing Christianity. However, the texts of *the Gospels* ultimately indicate a dualistic interpretation.

The research has shown that none of the believers in *the Old and New Testaments* accept a biological son (as commonly understood) for God. Instead, the title of the "sons of God" in *the Old Testament* is attributed to individuals with exceptional honor and respect or to the children of a servant in relation to their master. Although the title of "Son of God" is not exclusive to Jesus (AS) in the four *Gospels*, it does have the highest frequency in a single religious text among the world's major faiths. Interpretations surrounding this claim reveal that most Christians intend to express the prophetic nature of Jesus, his intimate relationship with God, and a special state that grants divine blessings, which also extends to his followers. In the confrontation with this idea in ancient sacred texts, there is no evidence of opposition to divine offspring, and accounts of them are presented in the form of reports. This approach continues in both *Testaments*, particularly in *the New Testament*, where, aside from one instance prohibiting the worship of idols, no such expressions are used.

الهیات تطبیقی
سال شانزدهم، شماره سی و سوم، بهار و تابستان ۱۴۰۴
ص۱۴۷-۱۶۲
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۲/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۶

مقاله پژوهشی

بازخوانی پندار «خدازادگی» در عهدین و شیوهٔ رویارویی با آن

ابوالفضل خوش‌منش *، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
khoshmanesh@ut.ac.ir
نوشین الهمرادی، دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
n.allahmoradi@ut.ac.ir

چکیده

ترکیب «خدازادگی» به معنای ادعا یا پندار فرزند خدا و از نسل او بودن (نه لزوماً با این لفظ) در برخی از متون کهنِ برجای‌مانده از تمدن‌های مختلف بشری و نیز در عهدین و قرآن کریم دیده می‌شود. این سوابق نشان از منافع و جذابیت‌هایی دارد که پیوسته در اندیشهٔ بشر وجود داشته و وی برای جذب و جلب آنها به کارهایی مختلف دست یازیده و هر بار با روشی جدید این پندار را زنده نگه داشته است. پژوهش حاضر پندار «خدازادگی» و گونه‌های «خدازادگان» در عهدین را واکاوی و تبیین کرده است. برای دست‌یابی به این هدف، ابتدا پیشینهٔ این پندار بررسی شده است و سپس گونه‌های این فرزندان الوهی معرفی شده‌اند و در نهایت شیوهٔ مواجههٔ عهدین با آنها بیان شده است. از این بررسی به دست می‌آید که چگونه چنین تصوری ابتدا پدید آمده و سپس به‌تدریج در اذهان رسوب کرده است. همچنین، کتاب مقدس عزمی جدی برای نقض و ابطال چنین پنداری از خود نشان نداده است.

واژه‌های کلیدی

پندار «خدازادگی»، کتاب مقدس، «خدازادگان».

* مسؤول مکاتبات

خوش‌منش، ابوالفضل و الهمرادی، نوشین . (۱۴۰۴). بازخوانی پندار «خدازادگی» در عهدین و شیوه رویارویی با آن، *الهیات تطبیقی*، *۱۶* (۱)، ۱۴۷-۱۶۲.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2025.141806.1906

۱- مقدمه

در کتاب مقدس، بارها از خداوند یکتا سخن گفته شده (نمونه‌ها را نک. خروج، ۲۰: ۲ــ ۳؛ تثنیه، ۵: ۶ــ ۷؛ اشعیا، ۴۳: ۱۱)[۱] و خداوند خود را با صفاتی همچون وفاکننده به عهد و هلاک‌کنندهٔ ستمگران (پیدایش،۲۱؛ ۳۹: ۵) شناسانده است که بر اساس آنها، از عدالت و تسلیم بندگان در برابر خود خشنود و از ظلم و نافرمانی آنان دچار غضب می‌شود (فصول مختلف پیدایش و خروج).

اما در کنار این خداوندِ قادر مطلق و سرمد که برکت‌دهنده نیز هست (نک. پیدایش، ۱۷: ۱؛ ۲۱: ۳۲)، نام برخی از خدایان و «خدازادگان» در متن تورات و انجیل خودنمایی می‌کند. هدف این پژوهش واکاوی این مدعا و بیان گونه‌های «خدازادگی» در عهدین و کوشش برای تبیین این مطلب است که کتاب مقدس برای تقابل با چنین پنداری چه شیوه‌ای را در پیش گرفته است.

در رابطه با پیشینهٔ این موضوع، هیچ متن مکتوبی که عنوان بازخوانی یا واکاوی مفهوم «خدازادگی» را داشته باشد یافت نشد. در ارتباطی بعید، مقاله‌ای با عنوان «مفهوم «فرزندان خدا» در کتاب مقدس و قرآن مجید» (توفیقی، ۱۳۹۰، صص. ۷۳-۹۸) به جایابی آیاتی که در آنها نام فرزندان خدا آمده، در قرآن کریم و چند ترجمهٔ کتاب مقدس بسنده کرده است. دو مقاله با عناوین «انگارهٔ انتساب «فرزند» و «ولادت» به خدا، و نقد لوازم آن بر اساس آیات قرآن» (شکر و همکاران، ۱۴۰۰) و «قرآن کریم و فرزندان ادعایی خدا؛ تحلیلی گفتمانی از حاشیه‌رانی یک گفتمان قدیمی» (فرهی، ۱۴۰۲) مفهوم فرزند خدا و آنچه به عنوان آنها مربوط می‌شود را در قرآن کریم بررسی کرده‌اند که تفاوت بارز آن با پژوهش حاضر، با توجه به تفاوت قرآن و عهدین غنی از توضیح است. محققیان در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی مفهوم «عیسی، پسرِ خدا» در قرآن و سنت اسلامی» سعی در رفع تناقض برداشت مسیحیان و مسلمانان در فرزندِ خدا بودن عیسی با استناد به آیات قرآن کریم و برخی کتب اسلامی دارد و نتیجه می‌گیرد دو کتاب مقدس (قرآن و عهدین) برداشتی یکسان از باور بالا دارند و موارد تناقض در اسلام و مسیحیت با توجه به ماهیت زبان قرآن در بیان این عقیده قابل رفع است، اما سنت اسلامی تا کنون از آن غافل بوده است! (محققیان، ۱۴۰۰). بدون تحلیل محتوا و مدعای مقالهٔ ایشان، تفاوت آن با بررسی‌های انجام‌شده‌ای که ذیل عناوین نوشتار کنونی آورده‌ایم، واضح است.

پژوهش حاضر با تکیه بر روش تحلیلی مبتنی بر گردآوری مطلب و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، علاوه بر یافتن گونه‌های «خدازادگان» در متن عهدین، پیشینهٔ این پندار را بررسی و شیوهٔ مواجههٔ عهدین با آن را نیز بیان کرده است. گفتنی است، قرآن کریم نیز از خدازادگان نام برده است اما با اهداف هدایتی و تربیتی. بر این اساس، پس از بیان عجز الهه‌ها، الوهیت و ربوبیت خداوند را تبیین و راهکارهایی را نیز برای مقابله با پندار باطل خدازادگی ارائه کرده است، اما در این پژوهش بررسی نشده‌اند.

۲- پیشینهٔ پندار «خدازادگی»

پیش از پیدایش دین‌های کهن، از برخی اسطوره‌ها راجع به آفرینش و آفریدگار می‌توان سراغ گرفت که حق و باطل را در هم آمیخته‌اند. با پیدایش دین‌های جدید، بسیاری از پندارهای پیشین در لباسی واضح‌تر و گاه متعالی‌تر بیان شده‌اند و مواردی نیز رد شده‌اند. با این آگاهی که دین و اسطوره یکی نیستند اما از آنجا که یک تاریخ مقدس از طریق اسطوره نقل می‌شود و بیانگر آن است که چگونه از طریق اقدامات موجودات فراطبیعی، یک حقیقت ملموس و طبیعی به وجود

[۱]. تمام ارجاعات به کتاب مقدس از نسخهٔ نورفلک لندن است.

می‌آید (الیاده، ۱۳۹۱، صص. ۱۰-۲۳)، به عنوان شاهد بررسی خواهد شد.

۱-۲- اسطوره‌های بین‌النهرین، یونان و مصر

به اعتقاد اقوام ساکن بین‌النهرین، ایزدان نجومی در آسمان جای داشتند و مهم‌ترین آنها «سین»[1] خدای ماه بود که با نام «نانار»[2] در شهر «اُور»[3] پرستش می‌شد. همسرش «نینگال»[4] بانوی بزرگ، مادر چهار فرزند با نام‌های: «ارشکی‌گال»[5] ایزدبانوی جهان زیرین، «نوسکو»[6] ایزد آتش، «شَمَش»[7] خدای خورشید، و «ایشتر»[8] ایزدبانوی بامداد و شامگاه (به نوعی چهرهٔ شخصیت‌یافتهٔ سیارهٔ زهره) بود که دو فرزند اخیر با پدر، تثلیث خدایان نجومی را پدید آورده بودند (نک. ژیران و همکاران، ۱۳۷۵، صص. ۷۱-۷۵).

اهالی یونان سرزمین خود را پر از جاودانانی می‌دانستند که از نیروهای طبیعی نشئت گرفته بودند. «زئوس»[9] (خدای خدایان) در ادارهٔ جهان و قدرت خدایی با همسرش «هرا»[10] شریک بود؛ آنها هر دو از جوهر هستی (کورونوس)[11] پدید آمده بودند. «هرا» بانویی قدرتمند و ملکهٔ مقتدر آسمان بود که دستور خلقت آدمی را برای ستایش جاودانان و ساخت پرستشگاه‌ها صادر کرد. او مادر سه فرزند است، اما فقط یکی از آنان با نام «آرِس»[12] (خدای جنگ) مقام خدایی دارد (لنسین گرین، ۱۳۸۷، صص. ۳۷-۲۹).

بر اساس مطالبی که از متون اهرام ساکار (حک‌شده در حدود ۲۶۲۵ ق.م) به دست آمده است، افکار و عقاید مذهبی در مصر باستان به دو دستهٔ مختلف تقسیم می‌شدند: یکی عقاید مربوط به پرستش خورشید که در هلیوپولیس[13] ظهور کرده و خداوند بزرگ آن «رَع» بود و دیگری عقاید طرفداران «اُزیریس»[14] که همه چیز را متعلق به او می‌دانستند (نک. دریوتن و واندیه، ۱۳۳۶، ج. ۶۶/۱).

دوران فرمانروایی رَع «عصر زرین» نامیده می‌شد که زمان همجواری انسانها و خدایان دانسته شده است. پادشاهان کهن مصر احترام زیادی برای «رَع» قائل می‌شدند؛ زیرا سه پادشاه (فرعون) نخست از سلسلهٔ پنجم مصر را حاصل ازدواج او با «رددت»[15] (همسر کاهن بزرگ) می‌دانستند. پس از آن نیز هنگام بارداری هر شهبانویی، گفته می‌شد «رَع» به زمین بازگشته است تا فرزند دیگری را خلق کند (نک. ویو، ۱۳۸۴، صص. ۱۶-۲۷؛ ایونس، ۱۳۷۵، ص. ۵۶).

بنا بر آنچه بیان شد، اسطوره‌ها در دوران کهن جایگاهی والا داشته‌اند؛ به صورتی که معمولاً در دسترس نبوده‌اند و آسمان یا زیرِ زمین محل فرمانروایی و صدور فرمان یا اثرگذاری آنان بوده است.

۳- پندار خدازادگی در عهدین

در عهدین، با خانوادهٔ الوهی به نحوی که در سطور پیشین آمد، روبه‌رو نیستیم.

ایزدبانویی با نام «اَشِرَه یا اَشیره»[16] که مورد پرستش یهود و در باور آنان همسر یَهُوَه بوده است (نک. Patai, 1967, pp. 37-40)، نمودی بارز در تورات دارد؛ اما در متن عهد قدیم، اشاره‌ای به فرزندزایی او نشده است.

۱-۳- گونه‌شناسی «خدازادگان» در عهد قدیم

فارغ از عدم حضور الههٔ مادر، ترکیب «خدازادگی» در عهد قدیم به صورت «پسر خدا» و «فرزند خدا» دیده می‌شود که به مناسبت‌هایی دربارهٔ انسان‌های مختلف به صورت جمع و مفرد به کار رفته است. در ادامه، تنوع خدازادگان را بررسی خواهیم کرد.

---

[1] Sin
[2] Nanar
[3] Our
[4] Neingal
[5] Arshkikal
[6] Noskou
[7] Shamash
[8] Ishter
[9] Zeos
[10] Hera
[11] Cronus
[12] Ares
[13] Heliopolis (یونانی: Ἡλιούπολις یا Ἡλίου πόλις) از قدیمی‌ترین ایام، یکی از مراکز مذهبی مصر و در زمان سلسلهٔ پنجم، مرکز اصلی عقاید خورشیدپرستی بوده است (نک: دریوتن و واندیه، ۱۳۳۶، ج. ۵۰/۱)
[14] Osiris
[15] Reddet
[16] Asherah

۱-۱-۳- پسران الوهیم (خدا): «*پسران خدا* دختران آدمیان را دیدند که نیکو منظرند و از هر کدام که خواستند زنان برای خویشتن می‌گرفتند. .... و بعد از هنگامی که *پسران خدا* به دختران آدمیان درآمدند و آنها برای ایشان اولاد زاییدند...» (پیدایش، ۶: ۲ و ۴؛ نیز نک. ایوب، ۱: ۶ و ۲: ۱ و ۳۸: ۷).

برخی معتقد هستند پسران الوهیم به معنای ملائکه و ارواح پاک هستند؛ اما به عقیدهٔ هاکس، اینان اشخاصی مقدس و محترم هستند که از پدرانی پاک و مقدس به وجود آمده‌اند و در تقوا و خداشناسی مشهور هستند. او دربارهٔ انتساب پسر به صاحب کنیز و فرزندخواندگی در یونان و روم مطالبی نوشته است و با استناد به آنها، این نسبت را امری عادی و با پیشینهٔ کهن معرفی می‌کند (هاکس، ۱۳۷۷، ص. ۲۱۹).

۲-۱-۳- پسران الیم: «*ای فرزندان الیم*، یَهُوَه را توصیف کنید. جلال و قوت را برای یَهُوَه توصیف نمایید» (مزامیر، ۲۹: ۱). برخی از پژوهشگران «فرزندان الیم» را به این دلیل که به معنای فرزندان خدای «ال» اشاره دارد، مربوط به دورانی می‌دانند که عبرانیان هنوز موحد نشده و به خدایی دیگر غیر از یَهُوَه معتقد بوده‌اند (نک. Brown et al., 1990, pp. 34-47). این برداشت با توجه به نام بردن از یَهُوَه و صفات او بلافاصله پس از «الیم» درست به نظر می‌رسد.

۳-۱-۳- مشابه پسر خدا: «اینک من چهار مرد می‌بینم که در میان آتش می‌خرامند و ضرری به ایشان نرسیده است و منظر چهارمین شبیه پسر *خداست*» (دانیال، ۳: ۲۵). با توجه به عبارت‌های قبل و بعد از این بند که دربارهٔ دستور نَبوکدنَصر مبنی بر آتش زدن سه تن از خداپرستان و رؤیت فرد چهارم در آتش از سوی اوست، به نظر می‌رسد منظور از این شباهت موجودی ماورائی مانند فرشته یا توهم و تعجب او از دیدن چنین صورتی باشد.

۴-۱-۳- قوم بنی اسرائیل: «شما *پسران یَهُوَه* خدای خود هستید» (تثنیه ۱: ۱۴؛ نیز نک. خروج ۴: ۲۲؛ تثنیه ۳۲: ۴۳). در کتاب هوشع نیز خدازادگان بنی‌اسرائیلی دیده می‌شوند: «لیکن بنی‌اسرائیل... و در مکانی که به ایشان گفته می‌شد شما قوم من نیستید در آنجا گفته خواهد شد *پسران خدای حیّ* می‌باشید» (نک. هوشع ۱: ۱۰).

برخی از خطاب‌ها با توجه به سیاق آیه به منظور نشان دادن مهر و محبت فراوان خالق به آنان است، مانند: «.... یَهُوَه سخن می‌گوید، پسران پروردم و برافراشتم اما ایشان بر من عصیان ورزیدند» (اشعیا، ۱: ۲) و «ای فرزندان مرتد من بازگشت نمایید و من ارتدادهای شما را شفا خواهم داد (و می‌گویند): اینک نزد تو می‌آییم زیرا که تو یَهُوَه خدای ما هستی» (ارمیا، ۳: ۲۲).

۵-۱-۳- پادشاهان خلندان داوود: در کتاب دوم سموئیل، خداوند پس از مژدهٔ ظهور پادشاهی از خاندان وی، خود را پدر او خطاب می‌کند: «من برای او مانند پدر خواهم بود و او برای من مانند پسر خواهد بود» (سموئیل، ۷: ۱۴) و در مزامیر، پادشاه بنی‌اسرائیل، خود را «تولیدشدهٔ خداوند» می‌داند (نک. مزامیر، ۲: ۷) و «او مرا خواهد خواند که تو پدر من هستی خدای من و صخرهٔ نجات من. من نیز او را نخست‌زاده خود خواهم ساخت، بلندتر از پادشاهان جهان» (مزامیر، ۸۹: ۲۶ و ۲۷).

۶-۱-۳- عُزیر: در زبان عبری با نام «عِزرا» شناخته می‌شود به معنای کمک و امداد، کاهن و هادی معروف عبرانیان، کاتب شریعت آنان و عالمی مقتدر، که به مدت ۸۰ سال در خدمت سلاطین ایران بوده، سپس با خیلی عظیم از یهودیان (۴۵۷ سال قبل از میلاد) به سمت اورشلیم رفته و در آنجا آنان را ارشاد و هدایت کرده است. او تمامی عهد عتیق را که با حملهٔ نَبوکدنصر از میان رفته بود، بازنویسی و تعدادی کنیسه را در اورشلیم برای قرائت دائمی متون مقدس و دعا دایر کرد (نک. عزرا، ۷ و ۸: ۱۰؛ نحمیا، فصل ۸؛ برای تفصیل بیشتر نک. هاکس، ۱۳۷۷، صص. ۶۱۰-۶۰۹؛ طبری، ۱۴۲۲ق، ج. ۱۱/ ۴۱۰-۴۱۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۹/ ۲۴۳-۲۴۴).

در متن عهد قدیم و نزد یهودیان امروزی، انتساب «عُزیر» به فرزندی خداوند وجود ندارد؛ اما در قرآن کریم با عنوان «ابن‌الله» از او نام برده و به‌شدت از این انتساب

نهی شده است (توبه/۳۰).

علامه طباطبایی در قسمتی از تفسیر خود، پس از بیان داستان عُزیر، با استناد به برخی از آیات (توبه/۳۱؛ مائده/۳۰) و اینکه تعبیر «ابن‌الله» لقبی نزد یهودیان بوده است، مانند «پدر» نزد مسیحیان که برای «پاپ» به کار می‌رود، عُزیر را داخل در احبار و رُهبان یهود دانسته که این لقب به پاس خدماتش و ادای احترام و تکریم به او داده شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۷۷/۶-۷۸؛ نیز نک. مقاتل‌بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج. ۱۶۷/۲؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج. ۳۹۸/۲، ح. ۷؛ عیّاشی، ۱۳۸۰ق، ج. ۸۶/۲، ح. ۴۵؛ قمی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۹۸/۱).

۲-۳- گونه‌شناسی خدازادگان در عهد جدید

چنانکه می‌دانیم، مسیحیان به یگانگی ذات خداوند معتقد هستند؛ اما به ظهور او در سه اقنوم (وجود، علم و حیات) باور دارند که در سه مفهوم «پدر، پسر و روح القدس» تجلی یافته است (شهرستانی، ۱۳۶۴، ج. ۲۶۳/۱-۲۶۴). در عهد جدید نیز با عنوان «پسرِ خدا» روبه‌رو هستیم که این انتساب در دو مورد از جانب حضرت عیسی (ع) به مردم و در تمام موارد بعدی مختص اوست که از طرف دیگران یا از جانب خودش (به صورت مستقیم یا تلویحی) به کار رفته است.

۱-۲-۳- مردم، پسران خدا: در انجیل متی، پس از بیان صحنه‌ای که مردم به سوی عیسی (ع) می‌آیند و منتظر سخنان او هستند، چنین فرموده است: «خوشا به حال صلح‌کنندگان زیرا ایشان، *پسران خدا* خوانده می‌شوند» (متی، ۵: ۹) و در موضعی دیگر که از احسان و مدارای با دشمن گفته است نیز مردم را چنین خطاب می‌کند: «تا پدر خود را که در آسمان است پسران شوید» (متی، ۵: ۴۵).

آنچه از سیاق برداشت می‌شود و با توجه به اینکه عیسی (ع) در مقام موعظه بوده است، این انتساب به معنای نزدیک شدن مردم از نظر معنوی و روحانی به خداوند بوده و رابطهٔ فرزندی چنانکه معهود است، در بین نیست.

۲-۲-۳- انتساب عیسی (ع) به فرزندی خداوند از سوی دیگران: در موارد بسیاری، عنوان «پسر خدا» از سوی دیگران به مسیح داده شده است.

انجیل لوقا از مژدهٔ بارداری عیسی (ع) به مادرش چنین خبر داده است: «او بزرگ خواهد بود و به پسر *حضرت اعلی* مسمی شود.... مریم به فرشته گفت: این چگونه می‌شود و حال آنکه مردی را نشناخته‌ام؟ فرشته در جواب وی گفت: روح القدس بر تو خواهد آمد و قوّت حضرت اعلی بر تو سایه خواهد افکند از آن جهت آن مولود مقدّس، *پسرِ خدا* خوانده خواهد شد» (لوقا، ۱: ۳۲-۳۵).

چنانکه دیده می‌شود، در متن انجیل، برای نخستین بار تعبیر «پسرِ خدا» برای عیسی (ع) از سوی جبرئیل به کار رفته است، سپس یحیی شهادت می‌دهد هنگام تعمید عیسی (ع)، روح از آسمان فرود آمده و بر او قرار گرفته است... «و من دیدهٔ شهادت می‌دهم که این است پسر *خدا*» (نک. یوحنا، ۱: ۲۹-۳۴).

در مناظره‌ای که در لناجیل مکتوب است، شیطان خطاب به عیسی (ع) چنین می‌گوید: «اگر پسر *خدا* هستی خود را به زیر انداز...» (متی، ۴: ۳ و ۶). «و ارواح پلید چون او را دیدند پیش او به روی درافتادند و فریادکنان می‌گفتند که تو پسر *خدا* هستی» (مرقس، ۳: ۱۱).

و از سوی مردم: «پس اهل کشتی آمده او (مسیح) را پرستش کرده گفتند: فی‌الحقیقه تو پسر *خدا* هستی!» (متی، ۱۴: ۳۳).

هنگام مصلوب کردن عیسی (ع)، یهودیان با تمسخر او را پسر *خدا* می‌نامند: «... اگر پسر *خدا* هستی از صلیب فرود بیا! همچنین نیز رؤسای کهنه با کاتبان و مشایخ استهزاکنان می‌گفتند: ... بر خدا توکّل نمود اکنون او را نجات دهد اگر بدو رغبت دارد زیرا گفت پسر *خدا* هستم!» (متی، ۲۷: ۴۰ و ۴۳).

۳-۲-۳- بنوّت عیسی (ع): در بیشتر مواردی که در انجیل متی دیده می‌شود، مسیح خود را پسر انسان نامیده

است: «لیکن تا بدانید که پسر انسان را قدرت آمرزیدن گناهان بر روی زمین هست...» (متی، ۹: ۶؛ نیز نک. ۸: ۲۰ و ۹: ۶ و ۱۱: ۱۹ و ۱۲: ۱۸ و ۱۳: ۴۱ و ۱۸: ۱۱ و ۲۰: ۱۸)؛ اما این کلام مانع از اشاره تلویحی او به خدازادگی خود نشده است: «شمعون پطرس در جواب گفت که تویی مسیح *پسر خدای زنده*! عیسی در جواب وی گفت: خوشا به حال تو ای شمعون بن‌یونا! زیرا جسم و خون این را بر تو کشف نکرده بلکه پدر من که در آسمان است» (متی، ۱۶: ۱۶–۱۷؛ متی، ۲۳:۲۰).

بیشترین بسامد مدعای بالا از سوی مسیح را در انجیل یوحنا می‌یابیم. پاسخ او به نیقودیموس چنین آمده است: «زیرا خدا پسر خود را در جهان نفرستاد تا بر جهان داوری کند بلکه تا به وسیلهٔ او جهان نجات یابد. آنکه به او ایمان آرد بر او حکم نشود اما هر که ایمان نیاورد الان بر او حکم شده است به جهت آنکه به اسم *پسر یگانهٔ خدا* ایمان نیاورده است» (یوحنا، ۳: ۱۷–۱۸).

و در قسمتی دیگر، پس از شفای یکی از یهودیان در روز سبت، آنان به خشم آمدند و او در پاسخ گفت: «پدر من تا کنون کار می‌کند و من نیز کار می‌کنم. پس از این سبب یهودیان بیشتر قصد قتل او کردند زیرا که نه تنها سبت را می‌شکست بلکه *خدا را نیز پدر خود گفته خود را مساوی خدا* می‌ساخت» (یوحنا، ۵: ۱۷–۱۸) و در ادامه، چندین بار مدعای خود را نزد یهودیان تکرار می‌کند (یوحنا، ۵: ۱۹–۳۰ و ۱۰: ۳۲–۳۸).

در پاسخ به یکی از شاگردان، به‌صراحت الوهیت خود را بیان می‌دارد: «...کسی که مرا دید پدر را دیده است. ... آیا باور نمی‌کنی که *من در پدر هستم و پدر در من* است؟ سخن‌هایی که من به شما می‌گویم از خود نمی‌گویم لکن پدری که در من ساکن است او این اعمال را می‌کند. مرا تصدیق کنید که من در پدر هستم و پدر در من است و الّا مرا به سبب آن اعمال تصدیق کنید» (یوحنا، ۱۴: ۹–۱۱).

در پایان انجیل یوحنا، چنین عبارتی آمده است: «لیکن این‌قدر نوشته شد تا ایمان آورید که عیسی مسیح و پسر *خدا* است و تا ایمان آورده به اسم او حیات یابید» (یوحنا،۲۰: ۳۱).

در اعمال رسولان، با استناد به زبور دوم، بنوّت عیسی (ع) از سوی خداوند بیان می‌شود: «که خدا آن را به ما که فرزندان ایشان می‌باشیم وفا کرد وقتی که عیسی را برانگیخت چنانکه در زبور دوّم مکتوب است که تو پسر من هستی من امروز تو را تولید نمودم» (اعمال رسولان، ۱۳: ۳۳).

در سده‌های نخست میلادی، اُریگن[۱] در تعالیم خود، مسیح را پایین‌تر از خدا قرار داد. او برای فهم مسیح، قائل به الوهیت برای سه شخص شد: پدر (ازلی و تغییر ناپذیر)، مسیح (یا کلمه که دائم از پدر صادر می‌شود) و روح القدس (ایجادشده به واسطهٔ مسیح) و سپس «پسر» را پایین‌تر از «پدر» دانست.

آریوس[۲] نیز هرچند سلسله‌مراتب را مانند اُریگن قبول نداشت، خدا را بسیط و مسیح را مخلوق و پیامبر می‌شناساند و به این ترتیب، یکتاپرستی را بر آموزه‌های او افزود (گریدی، ۱۳۸۴، ص. ۹۶) و اینچنین شورای نیقیه برای پاسخ به این آموزه‌های جدید شکل گرفت و برای اولین بار اصطلاح «پسر خدا» برای عیسی (ع) و بیان اعتقاد به الوهیت او در جامعه تصویب شد (میلر، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۴).

۳-۲-۴- کلمه و کلمهٔ الله

یکی دیگر از القاب عیسی (ع) در عهدین «کلمه» است. برخی از مسیحیان با استناد به این لقب، قائل به الوهیت مسیح هستند (نمونه‌ها را نک. یوحنا، ۱: ۱–۳ و ۱۴–۱۸). در ادبیات یهودی قرن اول، نخستین بار، فیلون

---

[۱] Orīgen (۱۸۵–۲۵۳م)، عالم مسیحی الاهیات، مفسر کتاب مقدس و یکی از برجسته‌ترین اعضای مکتب تعلیمات دینی اسکندریه.

[۲] Arius (۲۵۶/۲۵۰ – ۳۳۶م)، آریوس اسکندرانی از پدران اولیهٔ کلیسا بود. اعتقاد بالا پس از شورای نیقیه کفرآمیز خوانده شد.

اسکندرانی[1]، «لوگوس»[2] را در معنای «پسر خدا» به کار برده و او را «نخست‌زادهٔ خدا» نامیده است که احتمال وام گرفتن «کلمه» از فیلون را توسط یوحنا در کنار احتمال برگرفتن این واژه از ادبیات حکمت‌آمیز یهود در قرون اولیه قوت می‌بخشد (نک. Brown et al., 1990, pp. 67-70)؛ زیرا آنچه دربارهٔ «کلمه» بودن عیسی (ع) در عهد جدید آمده، به انجیل یوحنا محدود شده است.

در عقاید نسطوریان که «لوگوس» را با انسان متحد می‌دانستند اما آن را از نوع جوهری نمی‌شمردند، بلکه برای ادای احترام و بیان شرافت به کار می‌بردند، مسیح انسانی بود که کلمه (لوگوس = خداوند) در او سکونت داشت و همین باعث وجود عنصر الوهی در او شده بود (نک. هوشنگی، ۱۳۸۹، صص. ۲۱۴-۲۱۸، ۲۲۳).

واژهٔ «کلمه» در مسیحیت دارای معنایی والا برای بیان الوهیت عیسی (ع) است که به واسطهٔ آن تمام اختیارات خدایی از جمله خلقت جهان (کولسیان، ۱:۱۶) یکی بودن با ذات خداوند (یوحنا، ۱۰:۳۰)، ازلی و ابدی بودن (یوحنا، ۱: ۲) و ارث بردن از خداوند (رومیان، ۸: ۱۴-۱۷) به عیسی (ع) تعلق می‌گیرد.

با قطعیت نمی‌توان گفت چه تفاوت‌هایی در برداشت از مفهوم الوهیت مسیح که با عناوین «لوگوس» و «پسر خدا» در میان مسیحیان نخستین و متأخر شناخته شده است، وجود دارد. چنانکه اشاره شد، به عقیدهٔ برخی، در متون اولیه، منظور از الوهیت عیسی (ع) جایگاه ویژهٔ او نزد خداوند و اختیار و قدرت رسالت او برای نجات بشریت است؛ اما در مسیحیت متأخر، کلیسای وقت برای تثبیت جایگاه خود، دستگاه سلطنتی این خدای عروج‌کرده را به شکلی سازمان‌یافته در خود جای داد (کریشنان، ۲۰۰۷م، صص. ۵۷-۵۹).

گفتنی است، در قرآن کریم نیز عیسی (ع) «کلمهٔ الله» نامیده شده است (نساء/۱۷۱)؛ اما با استناد به سایر آیات و منابع تفسیری متعدد (که شرح و تفصیل آنها خارج از موضوع پژوهش حاضر است)، هیچ اثری از الوهیت در واژهٔ «کلمه» وجود ندارد و نمی‌توان با «کلمهٔ الله» خواندن عیسی (ع) او را دارای مقام خدایی یا فرزندی خدا دانست؛ زیرا هیچ واقعه‌ای در هستی به وجود نمی‌آید و هیچ عینی از اعیان خارجی رخ نمی‌نماید جز اینکه بر ذات خداوند دلالت دارد و از این جهت «کلمهٔ الله» است (نک. طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴۰۴/۱۳).

٤- تثلیث از ابتدا تا عیسی (ع)

تثلیث (سه خدایی) اصلی‌ترین آموزهٔ مسیحیت است. حال ببینیم این اعتقاد زادهٔ افکار مسیحیان است یا تحت اثر برخی عقاید کهن به باورهای مسیحی وارد شده است. ریشهٔ این مفهوم را در تمدن‌های دیرینه می‌توان دید.

۴-۱- سومر: در اندیشهٔ سومریان، هر خدای مذکر ناگزیر از داشتن همسر و فرزند بود. این خدایان و بسیاری خدایان دیگر هیچ مزاحمتی برای یکدیگر نداشتند و در کنار احترام برای بزرگ‌ترین الهه، عبادت یکی از آنها مانع عبادت دیگری نمی‌شد و مجموعه‌هایی سه‌گانه برایشان در نظر گرفته می‌شد. در ابتدا، خدایان «انو»،[3] «انلیل»[4] و «لئا»[5] تثلیثی را پدید آوردند و به‌ترتیب، آسمان، زمین و آب‌ها را به تملک درآوردند. پس از گذشت سالیان و با توجه به زندگی کشاورزیِ مردم این منطقه، تثلیث دیگری پدید آمد؛ سین (خدای ماه)، شَمَش (خدای خورشید) و ایشتر (ستارهٔ زهره) که با عنوان مام‌ایزد حاصل‌خیزی و باروری شناخته می‌شد. در دوران بعد، ایزدانی با نام «نین‌توا»[6]، «نانا»[7] و «ماما»[8] سه‌گانه‌ای دیگر از خدایان را شکل دادند (برای

[1] Philo of Alexandria (۳۰ قبل از میلاد–۵۰ میلادی) فیلون اسکندرانی فیلسوف، متکلم و عارف بزرگ یهودی در قرن اول میلادی است.
[2] Logos
[3] Anou
[4] Anlil
[5] Eaa
[6] Nin-Towa
[7] Nana
[8] Mama

تفصیل بیشتر نک. ناس، ۱۳۵۴، صص. ۴۵-۴۷؛ ژیران و همکاران، ۱۳۷۵، صص. ۶۳-۷۴).

۲-۴- مصر: تقسیم‌بندی خدایان مصری در هر منطقه خانواده‌ای سه‌نفره از خدایان (پدر، مادر و فرزند) را در رتبهٔ نخست قرار می‌داد (برای تفصیل بیشتر نک. ویو، ۱۳۸۴، ص. ۱۶)؛ اما این سه‌گانهٔ الوهی نیز پس از مقدمه‌ای مهم پدید آمده بود؛ اُزیریس (خدای نباتات)، ایزیس[1] (الههٔ آسمان) و هورِس[2] (خدای شاهین)، هرچند به نظر تناسب چندانی با هم نداشتند، ترکیبی بودند که از مدت‌ها قبل در اندیشهٔ مصریان باستان، صفات و مختصات آنها تعیین شده و زمینهٔ پیدایی تثلیث‌های بعدی بودند. شهرهای مختلف مصر خدایان مخصوص خود را داشتند؛ بنابراین، نزد برخی از مصریان، هورِس در ترکیب بالا، نقش پسر ایزیس (مادر آسمان) را داشت، ولی در منطقهٔ «ادفو»[3] در ترکیب تثلیث دیگری در نقش پدر و پسر ظاهر می‌شد و در افسانه‌های مربوط به خورشید، پسر «رَع» و برادر «سِت»[4] معرفی شده بود. در سه‌گانه‌ای دیگر، «نفتیس» با عنوان همسر «سِت» و مادر «آنوبیس»[5] ایفای نقش می‌کرد (نک. دریوتن و واندیه، ۱۳۳۶، صص. ۶۷-۷۴؛ برای نمونه‌های بیشتر نک. ویو، ۱۳۸۴).

۳-۴- هندوستان: بر اساس فلسفهٔ ودایی، یک روح مطلق و مجردِ ازلی و ابدی که پیدایش هستی از اوست بر جهان حکومت می‌کند و بازگشت تمام عالمیان به سوی اوست. این گوهر ازلی به شکل سه خدا در عالم امکان ظهور می‌یابد و اعمال خود را جلوه‌گر می‌نماید که این الههٔ سه‌گانه را در زبان سانسکریت «تریمورتی»[6] نامیده‌اند:

- برَهما: خالق موجودات
- وِیشنو: حافظ موجودات (اصل همبستگی و بقای آنها)
- شیوا: هالک موجودات (اصل فساد و بطلان کائنات)

ریشهٔ تثلیث بالا را می‌توان در تجلیات *اگنی*، خدای قربانی در ادبیات ودایی دانست که در تثلیثی قدیمی‌تر، محصول ازدواج زمین و آسمان شناسانده می‌شود (حکمت، ۱۳۴۲، ص. ۶۲).

هرچند شاهد تفاوت در اجزای تثلیث در موارد بالا هستیم؛ به صورتی که نمی‌توان تشابه کامل را در آنها دید و هر کدام افق خاص خود را دارد و به یک جنبه از حیات اختصاص یافته است، اما هر سه هم‌تراز یکدیگر هستند و بدون هیچ برتری بر دیگری، به منزلهٔ یکی از ارکان واقعیت وجود مورد پرستش هندوان قرار می‌گیرند (برای تفصیل بیشتر نک. شایگان، ۱۳۵۷، صص. ۲۴۸-۲۵۱). برخی از پژوهشگران احتمال می‌دهند مفهوم خدایان سه‌گانهٔ مذهب هندو بر اثر نفوذ فرضیهٔ سه جسم مقدس در آیین ماهایانا یا چرخ بزرگِ بودا، در پندارهای آنان وارد شده باشد (Berriedale, 1921, p. 245).

۴-۴- یونان

نخستین سه‌گانهٔ الوهی در باور یونانیان متعلق به «زئوس» خدای قدرتمند و پدر آسمان، «دیمتر»[7] خدای زمین و «هستیا»[8] الههٔ باستانی و خواهر زئوس بود که در امور خدایان مشارکت می‌جست. سپس، تثلیث اساطیری دیگری با نام «زئوس، پوزیدون و پلوتو» شکل گرفت که بر اساس قرعه‌ای بین خودشان، به‌ترتیب آسمان‌ها، دریاها و دنیای زیرِ زمین را تحت تملک و فرمانروایی گرفتند. این سه خدا برادر بودند و از مادری به نام «رئا»[9] و پدری به نام «کرونوس» (خدای کشت و زرع) پدید آمده بودند. در فرهنگ یونان، مرزی روشن بین خدا و انسان وجود نداشت که این اعتقاد برخاسته از فرهنگ یونانیان باستان (هلنیسم)[10] بود. در این فرهنگ، خدایان متعدد و نه یک خدا، رسمیت داشت که با

[1] Isies
[2] Houres
[3] Edfou
[4] Set
[5] Anubis
[6] Trimurty
[7] Demiter
[8] Hestia
[9] Rea
[10] Hellenism

وجودِ داشتن چهرهٔ انسانی و درآمیختن با آدمیان، فراتر از فضائل و رذایل بشری و همواره به عنوان رابط معنوی میان زمین و آسمان شناخته می‌شدند (برای تفصیل بیشتر نک. ناس، ۱۳۵۴، صص. ۵۳–۵۸).

۴-۵- تثلیث مسیحی

دیدیم که تثلیث در نخستین تمدن‌های بشری ظهور و بروز داشته است و منحصر به مسیحیت نیست؛ اما در اناجیل اربعه، اثری از خدای سه‌گانه دیده نمی‌شود و هیچ متنی دربارهٔ الوهیت روح‌القدس که یکی از اضلاع تثلیث در باور مسیحیان است، وجود ندارد. حتی در انجیل یوحنا که الوهیت‌بخشی به مسیح در آن بارز است، نامی از روح‌القدس در کنار او و خدای پدر برده نشده و آنچه از متن برمی‌آید، «تثنیه» است (نک. یوحنا، ۵: ۱۷–۱۸ و ۱۹–۳۰؛ ۱۰: ۳۲–۳۸ ؛ ۲۰: ۳۱ و ...).

تاریخ پیدایش الوهیت سه‌گانه بر اساس منابع مسیحی به قرن چهارم پس از میلاد و دوران امپراتوری کنستانتین[۱] برمی‌گردد. زمانی که برخی از عالمان مسیحی در آنچه انجیل یوحنا دربارهٔ بنوّت عیسی (ع) به عنوان پسر خدا نوشته بود، شک کردند و امکان هم‌ذات بودن مخلوق (عیسی) با خالق (خدا) را زیر سؤال بردند، برخی دیگر آنان را تکفیر کردند و به مخالفت برخاستند (میلر، ۱۳۸۲، ص. ۲۴۰). به این ترتیب، تفرقه و شکافی عمیق بین کلیساها رخ داد. کنستانتین برای جلوگیری از این جدایی و دوگانگی، شورایی را در شهر نیقیه در سال ۳۲۵م. با حضور ۳۱۸ اسقف تشکیل داد و در آنجا با ریاست خود به دعوای دو طرف و ارائهٔ دلیل و برهان آنها گوش سپرد. در پایان، اعتقادنامهٔ نیقیه (که در آن برای نخستین بار مسئلهٔ تثلیث مطرح شد) صادر و جزء اصلی اعتقادات دینی مسیحیان شد که تا امروز نیز در کلیساها آموزش داده و بازخوانی می‌شود. در سند یادشده، به طور خلاصه، اعتقاد به یک خدا در قالب سه اقنوم بیان شده است و اعتقاد به خداوندیِ خدای پدر، خدای پسر و خدای روح القدس (که با عنوان پروردگار احیاگری معرفی، از پدر و پسر صادر و با آنها پرستش می‌شود) آمده است (کرنز، ۱۳۸۰، صص. ۱۰۶–۱۰۷؛ میلر، ۱۳۸۲، صص. ۲۳۹–۲۴۵).

تثلیث مسیحیت از نظر اعضا و محتوای معتقدات، با آنچه در سطور پیشین دربارهٔ خدایان سه‌گانه در تمدن‌های مختلف آمد، شباهت‌هایی فراوان دارد، هرچند دارای انطباق کامل نیست.

برخی از پژوهشگران مسیحی در نوشته‌های خود اشاره می‌کنند که انجیل با اثرپذیری از فلسفهٔ یونان، دچار تغییراتی شد. آنها به دنبال نشان دادن تاریخ فرایند یونانی شدن مسیحیت هستند و اینکه چگونه این امر موجب شد تا به واسطهٔ تعالیم برخی از شاگردان اولیهٔ مسیحیت، مانند پولس، مذهبی ساده که عیسی (ع) مبلغ آن بود، به مذهبی با باور تجسم یافتن خدای پدر در کالبد پسر تبدیل شود (لین، ۱۳۸۰، ص. ۳۸۷ به نقل از فون هارناک). در مقابل، پژوهشگرانی هستند که برای زدودن اسطوره‌انگاری مسیح که حاصل تفکرات و تعالیم یونانیان باستان است، در تلاش هستند (نک. بولتمان، ۱۳۸۰).

۵- رویارویی عهدین با پندار «خدازادگی»

در بیشتر آیاتی که پندار خدازادگی را بیان کرده‌اند، شاهد حالتی گزارش‌گونه هستیم و فقط دربارهٔ عبادت بت‌ها و خدایانی غیر از یهوه، تهدید به عذاب دیده می‌شود.

۵-۱- شیوهٔ عهد قدیم در مواجهه با «خدازادگان»

در عهد قدیم، نسبت به یکتایی خداوند و تأکید بر این یگانگی، همچنین مجازات مشرکان، عبارت‌هایی محکم

---

[۱]. کنستانتین بزرگ (Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus) از ۳۰۶ تا ۳۳۷ میلادی امپراتور روم و اولین امپراتوری بود که مسیحی شد (نک: Eusebius, 2013, pp. 50-52).

و شـــدید وجود دارند (برای نمونه‌های بیشـــتر نک. خروج، ۲۰: ۳-۵؛ نیز نک. تثنیه، ۵: ۸-۱۰ و ۴: ۲۳-۲۴ و خروج، ۲۲: ۲۰).

در بیشـتر آیاتی که از پرسـتش دیگر خدایان منع شـده است، وعدهٔ هلاک و عذاب الهی به عنوان عوامل هشداردهنده بیان شـده‌اند، اما این مخالفت شـدید معمولاً در رابطه با پرستش بت‌هاست و در موارد دیگری که قبلاً از آنها سخن گفته شد، چنین مقابله‌ای دیده نمی‌شود و متن تورات در پی مخالفت با آن نبوده و به گزارش اکتفا کرده است.

چنانکه دیدیم، با توجه به سـیاق آیات در مواردی که بیان شـده بودند، انتسـاب پسـرِ کنیز به صـاحب خود، اثرپذیری از دین عبرانیان، موجود ماورایی، شخصیت‌بخشی و اکرام قوم بنی‌اسرائیل و عزت و احترام فوق‌العاده، مبنای چنین پندار و خطابی قرار گرفته‌اند که تمام آنها از نظر پژوهشـگران یهودی توجیه‌پذیر هسـتند و هیچ منافاتی با یگانه‌پرستی ندارند.

۵-۲- شیوهٔ عهد جدید در مواجهه با «خدازادگان»

در عهد جدید، با عنوان «پسـرِ خدا» روبه‌رو هسـتیم که این انتسـاب فقط در دو مورد از جانب حضـرت عیسـی (ع) به مردم داده شـده، اما در تمام موارد بعدی مختص اوسـت که از سـوی دیگران یا از جانب خودش (به صورت مستقیم یا تلویحاً) به کار رفته است (نمونه‌ها را به ترتیب نک. متی، ۵: ۹ و ۴۵؛ ۱۴: ۳۳؛ ۲۷: ۴۰ و ۴۳؛ لوقا، ۱: ۳۳-۳۵؛ یوحنا، ۳: ۱۷-۱۸) .

برخی از پژوهشگران آنچه بر خدازادگی عیسی (ع) با عبارت «پسـرخدا» دلالت دارد را از باب رابطهٔ خدا با بشریت و با استناد به آیهٔ: «زیرا خدا جهان را آن‌قدر محبت نمود که پسـر یگانهٔ خود را داد تا هر که بر او ایمان آورد، هلاک نگردد بلکه حیات جاودانی یابد» (یوحنا ۳: ۱۶)، ادعای عیسی را داشتن اختیار و قدرت و رسالت در نجات بشـر و اعلام آنچه در محضـر خدا کشـف کرده اسـت، می‌دانند (نک. Brown et al., 1990, pp. 37-83).

در رسـالهٔ اول به تسـالونیکیان، از عنوان «پسـرِ خدا» برای عیسی (ع) استفاده شده (تسالونیکیان، ۱: ۱۰) که در رسالهٔ به رومیان و غلاطیان نیز آمده است (رومیان، ۱: ۱۶؛ غلاطیان، ۴: ۱-۷) برداشـتی که از سـیاق‌های موجود در آیات پیش‌گفته به دست می‌آید، فرزندان خدا بودنِ عیسی (ع) و پیروانش، وجود حالتی ویژه و تأکید بر بنوّت او و از باب دلالت بر دست‌یابی به مواهب الهی به واسطهٔ پذیرش پیامبری مسیح برای باورمندان به اوست: «لیکن چون زمان به کمال رسید، خدا پسـر خود را فرسـتاد که از زن زاییده شد .... اما چون که پسر هستید خدا روح پسر خود را در دل‌های شـما فرسـتاد که ندا می‌کند «یا ابا» یعنی «ای پدر» لهذا دیگر غلام نیستید بلکه پسر و چون پسر هستید وارث خدا نیز به وسیلهٔ مسیح» (غلاطیان، ۴: ۴-۷). در تفسیر و توجیه این عبارت‌ها، نوشته شده است که اشاره‌های پولس به بنوّت عیسـی (ع) مربوط به پرسـتش خدایان متعدد نیسـت، بلکه به رابطهٔ صـمیمی مسـیح با خداوند و نقش بی‌واسطهٔ خداوند در نجاتش و نقش مهم عیسی (ع) برای نجات‌یافتگان مسیحی اشاره دارد (Hurtado, 2003, pp. 191-192).

بیان این مطلب خالی از لطف نیسـت که علامه طباطبایی احتجاجات قرآن علیه مدعای بالا را از طریق بیان عمومی (عدم امکان وجود فرزند برای خدا) و بیان خصوصی (عدم امکان پسر خدا بودن مسیح) با استناد به آیات مختلف بیان می‌کند و در رابطه با آیهٔ ۱۷۱ سـورهٔ نسـاء، با اشـاره به قسـمت آخر آن (**إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ** ...) چنین نتیجه می‌گیرد که نصارا فرزند (مسـیح) را هم «الله» می‌دانسـتند (نک. طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۸۷/۳-۲۹۱). در آیات دیگری نیز می‌بینیم این برداشت به‌صراحت آمده است: (**لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ**...) (مائده/۱۷).

اگر بخواهیم هر دو نظر را بپذیریم، می‌توان به تحریف آیین مسـیحیت و معتقدات آن رأی داد که در قرآن کریم نیز به آن اشاراتی رفته است.

٦- نتیجه

چنانکه بیان شد، پندار «خدازادگی» همراه انسان از نخستین تمدن‌های بشریِ شناخته‌شده بوده است. آنچه پس از این پژوهش به آن دست یافتیم اینکه، «خدازادگی» مفهومی است که به انواع و اشکال مختلف در ذهن مردمان ظهور و بروز داشته و آنان را به سخنان و کارهایی واداشته است که این مقال محدود گنجایش بررسی همهٔ آنها را ندارد.

اعتقاد به خدایان سه‌گانه در نخستین تمدن‌های بشری در اساطیر سومر، بابل و آشور رواج داشته و در فرهنگ یونان و روم و مصر به‌وفور دیده شده است. با توجه به شکل و نحوهٔ تثلیث در رابطه با عیسی (ع)، می‌توان این باور را برگرفته از تعالیم پولس (شاگرد مسیح) که یونانی‌مآب و پیش از مسیحیت بت‌پرست بوده است، دانست؛ اما در متن اناجیل، در رابطه با اقنوم سوم (روح القدس) هیچ مطلبی یافت نشد و آنچه از متن لناجیل به دست آمد، در نهایت بر ثنویت دلالت داشت.

این پژوهش نشان داد هیچ کدام از معتقدان به عهدین فرزندِ خونی (چنانکه معهود است) را برای خداوند نمی‌پذیرند، بلکه فرزندان خدا در عهد قدیم با توجیه عزّت و احترام فوق‌العاده به فرد یا انتساب فرزند کنیز به صاحبش، این عنوان را یافته‌لند. هرچند در لناجیل اربعه فرزند خدا بودن انحصاری به عیسی (ع) ندارد، بیشترین بسامد این پندار را در یک کتاب دینی و در یکی از ادیان مهم جهان به خود اختصاص داده است. توجیهات و تفاسیر مربوط به این مدعا نشان داد بیشتر مسیحیان از بیان بنّوت عیسی (ع)، رابطهٔ صمیمی او با خداوند و وجود حالتی ویژه برای دست‌یابی به مواهب الهی را اراده می‌کنند که پیروان او را نیز شامل می‌شود. در رابطه با رویارویی با این پندار، باید گفت در متون مقدس کهن، اثری از مخالفت با خدازادگان دیده نشد و اخبار آنان به صورت گزارش آمده است. در عهدین نیز چنین رویه‌ای ادامه یافته و به ویژه در عهد جدید غیر از یک مورد در نهی از پرستش بت‌ها، در مخالفت با عیسی (ع) که به تعبیری «پسر خدا» شناخته شده، هیچ عبارتی به کار نرفته است.

منابع

قرآن کریم

الیاده، میرچا (۱۳۹۱). *اسطوره و واقعیت* (مانی صالحی علامه، مترجم). کتاب پارسه.

ایونس، وُرونیکا (۱۳۷۵). *شناخت اساطیر مصر* (باجلان فرخی، مترجم). اساطیر.

بولتمان، رودلف (۱۳۸۰). *مسیح و اساطیر* (مسعود علیا، مترجم). نشر مرکز.

توفیقی، فاطمه (۱۳۹۰). مفهوم «فرزندان خدا» در کتاب مقدس و قرآن مجید. *هفت آسمان*، *۱۳*(۵۰)، ۷۳-۹۸. https://haftasman.urd.ac.ir/article_68055.html

حکمت، علی‌اصغر (۱۳۴۲). *نُه گفتار در تاریخ ادیان*. تابان.

دریوتن، اتین ماری، و ولندیه، ژان (۱۳۳۶). *تاریخ مصر قدیم* (احمد بهمنش، مترجم). دانشگاه تهران.

ژیران، فیلیکس، لاکوئه، جی، و دلاپورت، لویی ژوزف (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر آشور و بابل* (ابوالقاسم اسماعیل‌پور، مترجم). فکر روز.

شایگان، داریوش (۱۳۵۷). *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*. امیرکبیر.

شکر، عبدالعلی، عبیداوی، هادی، و فرشادنیا، یوسف (۱۴۰۰). انگارهٔ انتساب «فرزند» و «ولادت» به خدا، و نقد لوازم آن بر اساس آیات قرآن. *پژوهشنامهٔ معارف قرآنی (آفاق دین)*، *۱۲*(۴۷)، ۲۵۵-۲۸۶. https://doi.org/10.22054/rjqk.2021.63809.2440

شهرستانی، محمدبن عبدالکریم (۱۳۶۴). *الملل و النحل* (محمد بدران، محقق). الشریف الرضی.

طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیه.

طبری، محمدبن جریر (۱۴۲۲ق). *جامع‌البیان عن آی*

القرآن (عبدالله ترکی، مصحح). دار هجر للطباعة و النشر و التوزیع.

عیّاشی، محمدبن مسعود (۱۳۸۰ق). *تفسیر العیّاشی* (سیدهاشم رسولی محلاتی، مصحح). مطبعة العلمیة.

فرهی، محمدمهدی (۱۴۰۲). قرآن کریم و فرزندان ادعایی خدا؛ تحلیلی گفتمانی از حاشیه‌رانی یک گفتمان قدیمی. *پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث*، *۱۷*(۳۳)، ۲۲۹-۲۵۷.
http://pnmag.ir/article-1-1849-fa.html

قمی، علی‌بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). *تفسیر قمی* (طیب موسوی جزائری، محقق). دارالکتاب.

کتاب مقدس (بی‌تا). به همت انجمن پخش کتب مقدسه. نورفلک لندن.

کرنز، ارل ای. (۱۳۸۰). *سرگذشت مسیحیت در طول تاریخ* (آرمان رشدی، مترجم). تکثیر محدود، ویژهٔ مسیحیان.

کریشنان، سروپالی رادا (۲۰۰۷م). *ادیان شرق و فکر غرب* (صادق رضازاده شفق، مترجم). انتشارات دانشگاه تهران.

کلینی، محمّدبن یعقوب (۱۳۶۵). *الکافی* (علی اکبر غفاری، محقق). دارالکتب الإسلامیه.

گریدی، ای. جُوان (۱۳۸۴). *مسیحیت و بدعت‌ها* (عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، مترجم). طه.

لنسلین گرین، راجر (۱۳۸۷). *اساطیر یونان* (عباس آقاجانی، مترجم). سروش.

لین، تونی (۱۳۸۰). تاریخ تفکر مسیحی (روبرت آسریان، مترجم). نشر و پژوهش فرزان روز.

محققیان، زهرا (۱۴۰۰). واکاوی مفهوم «عیسی، پسرِ خدا» در قرآن و سنت اسلامی. *پژوهشنامهٔ تفسیر و زبان قرآن*، *۱۰*(۱)، ۲۳۲-۲۱۳.
https://quran.journals.pnu.ac.ir/article_8561.html

مقاتل‌بن سلیمان، ابوالحسن بن بشیر (۱۴۲۳ق). *تفسیر مقاتل‌بن سلیمان* (عبدالله محمود شحاته، محقق). دار احیاء التراث.

میلر، ویلیام مک الوی (۱۳۸۲). *تاریخ کلیسای قدیم* (علی نخستین، مترجم). اساطیر.

ناس، جان بایر (۱۳۵۴). *تاریخ جامع ادیان* (علی‌اصغر حکمت، مترجم). پیروز.

ویو، جی (۱۳۸۴). *اساطیر مصر* (ابوالقاسم اسماعیل‌پور، مترجم). کاروان.

هاکس، جیمز (۱۳۷۷). *قاموس کتاب مقدّس*. انتشارات اساطیر.

هوشنگی، لیلا (۱۳۸۹ش). *نسطوریان*. بصیرت.

References

The Holy Quran

Ayyashi, M. I. M. (2001). *Tafsir al-Ayyashi (The Interpretation of al-Ayyashi)* (S. H. Rasouli Mahalati, Ed.). Al-Elmiyeh Press. [In Arabic].

Berriedale, K. A. (1921). *Indian Logic and Atomism*. Clarendon Press.

Brown, R. E., Fitzmyer, J. A., & Murphy, R. E. (eds.) (1990). *The New Jerome Biblical Commentary*. Prentice Hall Inc.

Bultmann, R. (2001). *Jesus and Mythology* (M. Alia, Trans.). Nashr-e Markaz. [In Persian].

Cairns, E. E. (2001). *Christianity Through the Centuries* (A. Roshdi, Trans.). Limited Reproduction, Special for Christians. [In Persian].

Drioton, E. M., & Vandier, J. (1957). *History of Ancient Egypt* (A. Behnamanesh, Trans.). University of Tehran Press. [In Persian].

Eliade, M. (2012). *Myth and Reality* (M. Salehi Allameh, Trans.). Ketab Parseh. [In Persian].

Eusebius of Caesarea. (2013). *Life of Constantine: Vita Constantini Paperback*. Create Space Independent Publishing Platform.

Evans, V. (1996). *Understanding Egyptian Mythology* (B. Farrokhi, Trans.). Asatir Pblication. [In Persian].

Farrahi, M. (2023). The Holy Quran and the Alleged Children of God; A Discourse Analysis of the Marginalization of an Old Discourse. *Pazhoohnameh Quran va*

Hadith, *17*(33), 229-257. http://pnmag.ir/article-1-1849-fa.html [In Persian].

Ghirshman, R., Laque, K., & Delaporte, L. (1996). *Culture of Assyrian and Babylonian Myths* (A. Esmaeilpour, Trans.). Fekr-e Rooz. [In Persian].

Giron, F., Lacouet, J., & Delaporte, L. J. (1996). *Dictionary of Assyrian and Babylonian Mythology* (A. Gh. Esmailpour, Trans.). Fekre rooz Publication. [In persian].

Grady, E. J. (2005). *Christianity and Heresies* (A. Soleimani Ardastani, Trans.). Taha. [In Persian].

Hawkes, J. (1998). *A Dictionary of the Bible*. Asatir Publications. [In Persian].

Hekmat, A. A. (1963). *Nine Discourses on the History of Religions*. Taban Publication. [In Persian].

Hooshangi, L. (2010). *Nestorians*. Basirat. [In Persian].

Hurtado, L. W. (2003). Paul's Christology. In J. Dunn (Ed.), *Cambridge Companion to Paul* (pp.185-198). Cambridge.

Kulayni, M. I. Y. (1986). *Al-Kafi* (A. A. Ghaffari, Trans.). Dar al-Kotob al-Islamiyeh. [In Arabic].

Lancelyn Green, R. (2008). *Myths of Greece* (A. Aghajani, Trans.). Sorush Publication. [In Persian].

Lane, T. (2001). *A Concise History of Christian Thought* (R. Asrian, Trans.). Nashr and Pazhuhesh Farzan Rooz. [In Persian].

Miller, W. M. (2003). *A History of the Church in the Ancient World* (A. Nakhustin, Trans.). Asatir. [In Persian].

Mohagheghian, Z. (2021). Analyzing the Concept of 'Jesus, Son of God' in the Quran and Islamic Tradition. *Journal of Qur'anic Interpretation and language*, *10*(1), 213-232. https://quran.journals.pnu.ac.ir/article_8561.html [In Persian].

Muqatil ibn Sulaiman, A. I. B. (1423 AH). *Tafsir Muqatil ibn Sulaiman (The Interpretation of Muqatil ibn Sulaiman)* (A. M. Shahata, Ed.). Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].

Nass, J. B. (1975). *Comprehensive History of Religions* (A. A. Hekmat, Trans.). Pirouz Publication. [In Persian].

Patai, R. (1967). *The Hebrew Goddess*. KTAV Publishing house (Theology Library, California).

Qumi, A. I. B. (1404 AH). *Tafsir al-Qumi (The Interpretation of al-Qumi)* (by T. Mousavi Jazayeri). Dar al-Kitab. [In Arabic].

Shahrestani, M. I. A. K. (1985). *Al-Milal wa al-Nihal (The Book of Religions and Sects)* (M. Badran, Ed.). Al-Sharif Al-Radi. [In Persian].

Shaygan, D. (1978). *Religions and Philosophical Schools of India*. Amir Kabir. [In Persian].

Shukr, A., Obeidavi, H., & Farshadnia, Y. (2021). The Idea of Attributing 'Son' and 'Birth' to God, and a Critique of Its Implications Based on the Verses of the Quran. *Pazhoohnameh Ma'aref Qurani (Afaq-e Din)*, *12*(47), 255-286. https://doi.org/10.22054/rjqk.2021.63809.2440 [In Persian].

Tabari, M. I. J. (1422 AH). *Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Quran (The Complete Exposition of the Interpretation of the Verses of the Quran)* (A. Turki, Ed.). Dar Hajar for Printing, Publication, and Distribution. [In Arabic].

Tabataba'i, S. M. H. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Balance in the Interpretation of the Quran)*. Jame'eh Modarresin of the Seminary. [In Arabic].

The Holy Bible (n.d.). Compiled by the Association for the Distribution of Holy Books. Norfelk London. [In Persian].

Tofighi, F. (2011). The Concept of 'Children of God' in the Holy Book and the Quran. *Haft Aseman Journal*, *13*(50), 73-98. https://haftasman.urd.ac.ir/article_68055.html [In Persian].

Viyo, G. (2005). *Myths of Egypt* (A. Esmaeilpour, Trans.). Karvan. [In Persian].